

BAŞKALDIRI GELENEĞİ VE HETERODOKSİ

Prof. Dr. Şinasi Gündüz
İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
sgunduz@istanbul.edu.tr

Dinsel geleneklerde ortodoksi tarafından savunulan yaygın teolojik öğretilere ve dinsel tutumlara karşı bir bakış açısını ve tutumu sahiplenmeyi ifade eden heterodoksinin, toplumdaki egemen gelenekle olan ilişkileri öteden beri dikkat çekici olmuştur. Bir akımın heterodoksal sayılıp sayılmamasının ölçütü/ölçütleri nedir? Hangi nedenler ortodoksinin, heterodoksal akımların varlığını ortadan kaldırmaya yönelik tavırlarında etkili olmuştur? Heterodoksi, egemen geleneğe karşı teolojik ve toplumsal bir karşı duruş, bir başkaldırı ve anarşizm olarak değerlendirilebilir mi? Şayet öyleyse, heterodoksiyi yansıtan ve genelde sembolik, simgesel ve metaforik bir dile sahip olan metinler bu başkaldırı ve anarşizmi nasıl ifade etmektedir? Bütün bunlar, heterodoksal akımlara ve onlara ait literatüre yönelik çalışmalarda cevap bekleyen sorunsallar olarak önümüzde durmaktadır.

Ortodoksi-heterodoksi ayrımı, farklı dinsel gelenekleri değil, belirli bir gelenek içerisindeki farklılaşmayı ifade etmektedir. Öyle ki aynı gelenek içerisinde yer alan, ancak sosyal yapılanma, teolojik, tarihsel ve etnik arka plan açısından birbirinden farklılık gösteren grup ve anlayışlar, çoğunluğu oluşturup oluşturumama ya da kendisini egemen güç odakları ve siyasal anlayışlarla özdeşleştirip özdeşleştirmeme açısından farklı kategorilerde sınıflandırılıp isimlendirilmişlerdir. Bu sınıflamada - bazen istisnai durumlar olsa da¹ ortodoksi, genellikle egemen yaygın anlayış için kullanılmıştır. Bir başka ifadeyle, kendini çoğunluğun inancını ifade eden merkezi

¹ Örneğin geçmişten günümüze Hıristiyanlık tarihinde ortodoksi-heresi ayrımı, temsil edilen öğretinin çoğunlukça benimsenip benimsenmemesinden ziyade siyasal irade tarafından kabul edilip edilmemesine göre yapılmıştır. Bu durumda, örneğin bazı zamanlar ortodoksinin dışında olduğu düşünülen heterodoksal akımlar oldukça büyük kitleleri bünyesinde barındırmıştır.

din anlayışıyla ve egemen siyasal güçle özdeşleştiren dinsel yorum, asıl doğru öğretiyi savunduğu ve doğru ve kabul edilebilir inançların temsilcisi olduğu iddiasıyla kendisini ortodoks olarak tanımlamıştır. Bu durumda merkezi din anlayışının dışında kalan görüş ve akımlar ise heterodoksi olarak görülmüştür. Bu anlamda heterodoksi, çoğunluğun ya da bazı durumlarda siyasal gücün doğru ve kabul edilebilir saydığı resmi öğretinin dışında kalan her türlü akımı ifade etmektedir. Dolayısıyla, çoğunluğa karşı azınlığı ve resmi din anlayışına karşı muhalefeti temsil eden akımlar heterodoksal mezhepler olarak değerlendirilmiştir. Heterodoksi içerisinde dine ve dinsel inanç ve değerlere getirdikleri yorum ve bakış açısıyla yaygın din anlayışının temel değerlerinden sapma temayülü gösterdikleri düşünülen ve sapkın inanç ve uygulamaları nedeniyle cezalandırılmayı hak ettiklerine inanılan akımlar ise heretik ya da sapkın akımlar olarak adlandırılmışlardır.² Bu durumda heresi, yaygın kabul edilen inançlardan ya da çoğunlukça temsil edilen öğretilerden kesin bir ayrılık ve farklılaşmayı temsil etmektedir.

Tarihsel süreç içerisinde cereyan eden olaylar ve gelişmeler dikkate alındığında, inanç ve tutumlardan hangilerinin ortodoksiyi hangilerinin heterodoksi veya heresiyi temsil ettiği konusunda farklı anlayışların bulunduğu görülür. Örneğin Hıristiyanlık tarihinde bir dönemde ortodoksi kapsamında görülen bir kişi ya da öğretinin bir başka dönemde heretik olarak ilan edildiği bilinmektedir. Örneğin Origen'in öğretileri kendi zamanında ortodoks öğretiler olarak değerlendirilirken, dördüncü, beşinci ve altıncı yüzyıllarda tenkit edilmiş; acı ve şiddetli çatışmaların nedeni olmuştur. Hatta onun öğretilerinden bazıları, İskenderiye, Kıbrıs ve Kudüs'te toplanan bazı yerel konsil kararlarıyla itham edilmiştir.³ Benzer şekilde ilerleyen dönemlerde heresi ya da sapkınlık Papalık tarafından açıktan ya da ima yolu suçlanan ve itham edilen şeyler olarak değerlendirilmiş; dolayısıyla zamanın papalarının kendi inisiyatif ve bakış açlarına göre heresinin kapsamı belirlenmiştir.⁴

Heterodoksal akımların az ya da çok oluşunda dinlerin kaynaklarının ve öğretilerinin yapısı önemli rol oynamaktadır. Örneğin, bazı araştırmacıların da dikkatini

² Bkz. D. Christie-Murray, *A History of Heresy*, Oxford University Press 1976, s.1.

³ Christie-Murray, *A History of Heresy*, ss. 5-6.

çektığı gibi,⁵ Hıristiyanlığa göre İslam'da heteredoksal akımlar daha azdır. Bunun en önemli nedenlerinden birisi İslam'ın temel kaynaklarının Hıristiyan kaynaklarına nispetle, tarihsel otantizm açısından üzerinde daha fazla konsensüs sağlanan bir yapıya sahip olması; bir diğeri ise İslam inanç esaslarının sade ve sıradan insanların bilinç ve anlama düzeyine hitap eden bir özellik taşımasıdır. İslam'a karşılık Hıristiyanlıkta ise örneğin dinsel kaynakların otantizmi konusunda çok erken sayılabilecek dönemlerden itibaren çeşitli görüş ayrılıkları ortaya çıkmış ve bu ayrılıklar doktrinel ayrılıklara da zemin hazırlamıştır. Örneğin, henüz ikinci yüzyılda ünlü Hıristiyan ilahiyatçı Marcion'un İnciller konusunda ciddi eleştirilerde bulunduğu ve Luka İncili ile Pavlus'un bazı mektupları dışında diğer Yeni Ahit metinlerini otantik saymadığı bilinmektedir.⁶ Kaldı ki Marcion, otantik kabul edip kendi Yeni Ahit'ine dahil ettiği Luka İncili ve Pavlus'un 10 mektubunu da günümüzde mevcut olduğu şekilde almamıştır. Bu metinlerdeki, kendine göre İsa Mesih'in mesajına uygun düşmeyen ya da yaratıcı Tanrının ve Eski Ahit'in uzantısı durumunda olduğuna inandığı kısımları çıkarmıştır. Örneğin bu çerçevede, İsa Mesih'in doğum hikayesini konu edinen Luka İncili'nin ilk iki bölümünü kabul etmemiştir.⁷ Aynı şekilde Pavlus'un mektupları üzerinde de çeşitli çalışmalar yapmıştır.⁸ Marcion'un bu yaklaşımının dışında Hıristiyanlığın ilk yüzyıllarında heterodoksal akımlarca kullanılan onlarca farklı İncil metninin ve ortodoksi tarafından apokrif ilan edilen diğer dinsel metinlerin olduğu bilinmektedir. Bunların birçoğu tarihsel süreçte yok olduğu halde, bir kısmı günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.

Tarih boyu dinsel geleneklerde yer alan ortodoksi-heterodoksi çekişmelerine baktığımızda, ortodoksinin kendisini, "doğru/kanonik inanç ve öğretilere sahip olan" şeklinde gördüğü ve hakikati ifade etme konusunda bir monopoli oluşturduğu dik-

⁴ M. Lambert, *Medieval Heresy: Popular Movements from the Gregorian Reform to the Reformation*, Oxford 2002, s. 8.

⁵ Örneğin bkz. S. Runciman, *The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy*, New York 1961, s. 2.

⁶ Bkz. Irenaeus, *Adversus Heereses*, I, xxvii, 2, III, xi, 7 (*The Ante-Nicene Fathers: Translations of the Writings of the Fathers down to AD 325*, eds. A. Roberts, J. Donaldson, Edinburgh 1996, c.1); Tertullian, *Adversus Marcionem*, IV.1, ii (*The Ante-Nicene Fathers: Translations of the Writings of the Fathers down to AD 325*, eds. A. Roberts, J. Donaldson, Edinburgh 1993, c.3).

⁷ Bkz. Tertullian, *Adversus Marcionem*, IV.1, vii.

⁸ H. Raisanen, *Marcion, Muhammad and the Mahatma*, London: SCM Press 1997, ss.72-73.

kati çeker. Öyle ki kendi anlayışının dışındaki her tür yorum ve anlayışın doğrunun dışında olduğunu düşünür. Yine ortodoksi, kendisini hegemonyal güçle özdeşleştirerek ya da egemen gücün siyasal, askeri veya ekonomik desteğini arkasına alarak tüm toplumda bir üstünlük tesisine yönelir. Ortodoksinin bakış açısından kendisinin dışındaki tüm bakış açıları ve anlayışlar, yalnızca teolojik veya dinsel farklılığı değil, aynı zamanda siyasal ve kültürel farklılığı, karşıtlığı, değişimi ve yozlaşmayı ifade etmektedir. Bu nedenle onlara karşı herhangi bir hoşgörü ya da tolerans söz konusu olamaz. Bu anlayış, doğal olarak, tarihte hemen her dinsel gelenekte yaşanan, farklılıklara karşı şiddet olaylarına neden olmuş; toplumdaki farklılıkların radikalleşmesini, uçurumların büyümesini sağlamıştır. Örneğin Hıristiyan geleneğinde henüz Pavlus'un yaşamında farklı İsa anlayışını dile getirenlerin lanetlenmesi,⁹ 2. yüzyıl başlarından itibaren Gnostik ve doketik doktrinleri savunan grupların zındık ilan edilmesi ve özellikle Hıristiyanlığın siyasallaşma sürecine girdiği 4. yüzyıl başlarından itibaren Donatizm, Aryanizm, Nestoryanizm ve benzeri birçok akımın zındık ilan edilip, onlara karşı takibat uygulanması, kendisini ortodoksi ile özdeşleştiren Hıristiyanlığın Roma Latin yorumunun heterodoksal gruplara yönelik baskıcı uygulamalarının erken dönem örneklerini oluşturmaktadır. Benzer şekilde miladi yılların başlarında Yahudi ortodoksisini oluşturan Ferisi-Saduki geleneğinin aralarında Hz. Yahya ve Hz. İsa gibi peygamberin de bulunduğu çeşitli kişi ve grupları, kendi temsil ettikleri ortodoks geleneğe yönelttikleri eleştiriler nedeniyle dışlamaları ve onlara karşı toplumsal bir linç kampanyaları yürütmeleri, benzer şekilde İslam tarihinde bir dönem yürürlükte olan Mihne teşkilatıyla Mutezili fikirler karşıtı olarak görülen alimlerin sindirilmeye çalışılması da kendisini ortodoksi ile özdeşleştiren anlayışın kendisi dışındaki fikir ve anlayışlara yönelik şiddet uygulamalarına örnek olarak verilebilir.

Ortodoksinin farklılıklara karşı uyguladığı dışlamacı politika ve yok etme kampanyası heterodoksal akımlar üzerinde birçok etkiye yol açmıştır. Bunları içe kapanma, esoterik ya da gizemli bir yapı arzetme, çoğunluğu oluşturan toplumsal yapıya ve toplumdaki egemen güçlere karşı bir anlayış ve tutum geliştirme ve maddi evrene karşı olma gibi hususlar olarak sıralamak mümkündür. Gerçi heterodoksal akımlarda görülen bu özellikleri yalnızca ortodoksi ile yaşanan sorunlara ve sıkıntılara

⁹ Pavlus, herhangi bir kimse, hatta gökten bir melek bile, insanlara kendisinin bildirdiği mesaja ters düşen bir mesaj bildirirse, ona lanet etmektedir. Krş. Galatyalılara 1:8-9.

ra bağlı olarak görmek de doğru değildir. Zira bu özellikler, örneğin Gnostik geleneklerde olduğu gibi, inanç sisteminin teolojik değerlerinden ve bakış açısından da kaynaklanabilir. Ancak heterodoksal akımlar incelendiğinde, bunlarca savunulan teolojik argümanların bir şekilde o akımların yaşadığı tarihsel süreçle de irtibatlı olabileceği düşünülebilir.

İçe kapanma ve esoterizm, birçok heterodoksal akımın temel özelliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Esasen bu özellikler, sosyal ve siyasal gücü ifade eden ortodoksiye karşı heterodoksal akımların ayakta kalıp varlığını devam ettirebilmesinin yegane yolu olarak düşünülmüştür. Bu nedenle heterodoksal akımlar genellikle sır dinleri veya gizli cemiyetler şeklinde teşkilatlanmışlar ve cemaat içi yapılanmayı buna göre tesis etmişlerdir. Bu gizli yapılanma, yalnızca cemaatin sosyal yapısı ile sınırlı olarak da kalmamış; örneğin cemaatin kutsal metinlerinin ve yaptığı ibadetlerin de dışarıdan gizlenmesi şeklindeki anlayışların da yaygın şekilde kabulüne yol açmıştır.

Heterodoksal geleneklerde, çoğunluğu ve gücü temsil eden ortodoksiyle yaşanan çatışma ve ona karşı verilen var olma/hayatta kalma mücadelesi, heterodoksal akımların teolojik, kozmolojik, antropolojik ve eskatolojik bakış açılarına da yansımış; ayrıca gizlilik ve esoterizm, simgesel, sembolik ve metaforik anlatımın din dilinde yaygın şekilde kullanımına neden olmuştur. Buna güzel bir örnek olarak, Ortadoğu'da Yahudilik, Hıristiyanlık gibi birçok dinsel geleneğin farklı yorumları şeklinde ortaya çıkan akımlar yanı sıra Hıristiyanlık ve Mecusilik gibi etkili dinsel gelenekler karşısında sosyo-politik açıdan daha güçsüz konumda teşekkül eden Sabiilik ve Maniheizm gibi müstakil dinlerle temsil edilen Gnostik anlayışların çeşitli özellikleri üzerinde durulabilir.

Örneğin Gnostik akımların en temel özelliklerinden birisi, kötü yöneticilerin ya da arkonların yönetiminde olduğu düşünülen maddi evrenin aslında geniş bir hapisaneden ibaret olduğu kanaatidir. Bu kanaat, her ne kadar teolojik değerlendirmelerle izah edilse de aslında bir yönden toplumda marjinal heterodoksal akımları temsil eden Gnostik grupların, içinde yaşadıkları toplumdaki sosyal konumlarına da işaret etmektedir. Zira ortodoksal grupların baskıcı ve şiddet yanlısı tavırları karşı-

sında Gnostikler, adeta bir hapisane hayatı yaşamaktadırlar. Gnostisizme göre yeryüzü, bu kozmik hapisanenin en derin zindanı,¹⁰ ışık varlıkları ya da ruhlar (ki bunlar Gnostik bireyleri ifade etmektedirler) ise mahkumlarıdır. Gnostik kozmoloji kozmik hapisaneyi, yer altı alemi, yeryüzü ve yeryüzünü çevreleyip kuşatan gezegenlerle burçlardan oluşan üç katmanlı bir mekan olarak düşünür. Yer altı alemi, kötü varlıkların ve güçlerin yaşadıkları alemdir; yeryüzü ise bunlarca ele geçirilen ışık ruhlarının tutsaklıklarının devam ettiği, iyi-kötü mücadelesinin aktif olarak sürdüğü mekandır. Yeryüzü hapisanesini çevreleyen gezegenler ve burçlar ise birer gardiyan ya da muhafız olarak değerlendirilir. Gnostik literatürde sayıları 7 ilâ 365 arasında değişen bu kozmik kürelerde kötü yöneticiler olan arkonlar oturur. Arkonlar, bir çeşit evrensel kader olan tiranik yönetimleriyle tutsak ruhların köleliğini devam ettirmeye ve onları elden kaçırmamaya çalışırlar.¹¹ Matarta ya da matarata olarak da adlandırılan bu gök cisimleri, aynı zamanda, yeryüzü hapisanesinden kurtulan ruhun ilahi özgürlük alemine yükseliş yolunda geçmeleri gereken zorlu geçitler olarak da düşünülür.

Maddi evren hapisanesinin oluşumu konusunda Gnostik literatürde çeşitli evrenin yaratılışı mitoslarına yer verilir. Bütün Gnostik gelenekler, maddi evren hapisanesinin yaratıcısının/yapıcısının yüce iyilik tanrısı olmadığı konusunda hemfikirdirler. Buna göre, özgürlükleri sınırlayan bu kötü alemin yaratıcısı ya da nedeni yüce tanrı olamaz; zira iyi olan tanrıdan kötünün ve kötülüğün çıkması olası değildir. Dolayısıyla maddi alemin yaratıcısı olan bir diğer varlığın, bir demiurgun, ya da kötü karakterli bir yaratıcının olması gerekir. Çeşitli Gnostik geleneklerde Ptahil, Saklas, Yaltabaoth, Sophia vb. adlar verilen bu demiurg ya da maddi evrenin yapıcısı, ustası veya mimarı,¹² aslında bir tanrı değil, öz itibarıyla kendisi de aslında ışık ve iyilik alemine ait olan bir varlıktır. Ancak, tanrıya ve ışık alemine ilgisizliği nedeniyle bu alemden düşmüş ya da atılmış olan bir varlıktır. Bu düşmüş varlık, kendi yapısındaki pozitif unsurları kaos ve yokluk halindeki karanlık ve kötülükle karıştırarak, kaosa düzen yokluğa da varlık kazandırmış; böylelikle bu maddi evren, bu

¹⁰ H. Jonas, *The Gnostic Religion*, Beacon Hill 1958, s.43.

¹¹ Jonas, *The Gnostic Religion*, s.44.

¹² Demiurg konusunda bkz. Ş. Gündüz, "Gnostik Mitolojide Düşüş Motifi ve Demiurg Düşüncesi", *OMÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9, 1997, ss.121-165.

tutsaklık alemi var olmuştur. Bu şekilde demiurgun kendisi, bir yönüyle yabancı olduğu karanlık ve kötülüğe kozmolojik açıdan varlık kazandıran bir güç olmuştur. Dolayısıyla içine atıldığı bu alemin varlık kazanmasının nedeni kendisidir. Benzer şekilde, Gnostik literatürde bu maddi alemde var olan her şeyin, varlıklarını, tutsak ettikleri varlıklara borçlu oldukları vurgulanmaktadır. Yani hapishanenin ve gardiyanın varlığı, mahkumun varlığına bağlıdır; hapishane ve gardiyanlar varlıklarını sürdürebilmek için mahkumları elde tutmak zorundadırlar. Gnostik metinlerde tutsak olan ruhlar üzerine yapılan bütün sembolik anlatıların ve polemiklerin ana konusunu bu anlayış oluşturmaktadır. Gnostik bakış açısına göre tutsak olan her varlık tutsaklığın hem konusu hem de nedenidir. İçinde yaşadığı maddi evren ve bedende tutsak hayatı sürmesi nedeniyle tutsaklığın konusudur. Kendisini tutsak eden bu hapishaneye varlık kazandırması nedeniyle de tutsaklığın nedenidir.¹³

Gnostik düşünceye göre maddi evren ve yeryüzü makro planda bir hapishanedir. Bunun mikro plandaki uzantısı ise bedendir. İnsanın gerçek benliğini oluşturan ruhsal varlık, dolayısıyla hem beden hem de yeryüzü hapishanesinin tutsağıdır. Benlik ya da ruhsal varlık çamura atılmış bir inci veya çamur içindeki bir altın olarak nitelenir.¹⁴ Çamur, öncelikle bedendir, sonra da yeryüzü alemidir. Yeryüzü ve beden, Hermetika'da olduğu gibi, ayrıca kara duvar, yaşayan ölüm, görünür ceset, hırsız ve mezar gibi sıfatlarla da tanımlanır.¹⁵ Benlik, gerek ait olduğu alem gerekse yapısı itibarıyla kendisini çevreleyen çamurdan farklıdır. Dolayısıyla o, çamur içindeki bir "yabancı" olarak, tutsak olduğu bu mezardan, bu günahkar bedenden kurtulmak durumundadır.¹⁶

¹³ R. Bultmann, *Primitive Christianity in its Contemporary Settings*, tr. R.H. Fuller, Thames and Hudson 1983, s. 163.

¹⁴ The Gospel of Philip, tr. W.W. Isenberg, *The Nag Hammadi Library in English*, ed. J.M. Robinson, Leiden 1988, s.147; W. Foerster, *Gnosis. A Selection of Gnostic Texts. I. Patristic Evidence*, tr. R. McL. Wilson, Oxford 1972, ss.2-3.

¹⁵ Foerster, *Gnosis. A Selection of Gnostic Texts. I. Patristic Evidence*, s.3.

¹⁶ Tutsak benlik ağlar ve kurtuluş için çırpınıp haykırır: "Beni bu yaşayan mezardan çıkar / bu kötü ölümden beni kurtar / bende var olan rahmetin için / ... / bu günahkar bedenden beni kurtar." (The (Second) Apocalypse of James, tr. C.W. Hedrick, D.M. Parrott, *The Nag Hammadi Library in English*, ed. J.M. Robinson, Leiden, 1988, s.276).

Gnostisizmin hapishane anlayışı, aslında Gnostiklerin kendi içinde yaşadıkları sosyal durumu yansıtmaktadır. Tarih boyu Gnostik grupların içinde yaşadıkları toplumlarda marjinal akımlar olarak kaldıkları ve ortodoksiyi oluşturan çoğunluk anlayışlarca heretisizm ve sapkınlıkla suçlandıkları bilinmektedir. Kurtarıcı gizli bilgi/hikmet anlayışları, seçkin toplum olduklarına dair ürettikleri köken mitosları, ezoterik/dışa kapalı cemaat yapıları ve ritüelleri ve sosyal yapı ve geleneğe isyan olarak nitelenen asketik anlayışları nedeniyle Gnostikler, her zaman, yaşadıkları toplumlarda başkaldırı kültürünün temsilcileri olan *ötekiler* olarak görülmüşler, sihirbazlık ve büyücülükle suçlanmışlar, toplumsal değer ve kurumlara karşı suç odağı olmakla itham edilmişler ve sık sık takibata uğramışlardır. Hatta, tarihte birçok örneğine rastlanıldığı gibi zaman zaman Ortodoks inançlara dönmeye zorlanmışlardır. Örneğin, Simon Magus, Valentinus, Basilides ve Marcion gibi Gnostik teolog ve düşünürlerin kilise babalarınınca heretiklikle suçlandığı Hıristiyanlık tarihinde, Messelianlar ve Bogomiller gibi Gnostik gruplara karşı şiddet kampanyaları (hatta Haçlı Seferleri) düzenlendiği bilinmektedir. Benzer şekilde, tarihte, Maniheistler ve Sabiilere karşı çeşitli baskı, sindirme ve dinden döndürme çabalarının yapıldığı da bilinen bir gerçektir.

Kendilerine yönelik bütün bu şiddet ve baskı uygulamalarına karşı Gnostikler, içinde yaşadıkları maddi evreni kendilerine düşman hegemonyal güçlerin egemenliğindeki bir iktidar alanı olarak değerlendirmişler ve kutsal metinlerine konu olan anlatılarında metaforik bir dille buna karşı tavır almışlardır. Gnostik metinlerde, sembolik bir dille arkonlar olarak adlandırılan maddi evrenin hegemonyacı güçleri, tutsak ettikleri varlıkları, yani Gnostikleri, sürekli bir gözetim altında tutmaya çalışmakta, bu nedenle Gnostiklerin dışa kapalı cemaat yapılarıyla ezoterik inanç ve ritüellerinden hoşlanmamaktadırlar. Onların amacı, Gnostiklerin kendi ellerinden kurtulup kaçmalarını engellemektir. Zira bu sosyal-siyasal düzenin ve evrende devam edegelen saltanatlarının sürmesi bu tutsaklığın devamına bağlıdır. Gnostik geleneklerdeki bu evren hapishanesi metaforunda Gnostikler, kendilerini kuşatmış olan ve kötülüğü ifade eden toplumsal yapıyı bir hapishane, ışık varlıkları ile özdeşleştirdikleri kendilerini birer tutsak ve karanlık yöneticiler/güçler ya da arkonlar olarak adlandırdıkları güçleri ise özgürlüklerini engelleyen gardiyanlar olarak değerlendirmektedirler.

Burada, Gnostiklerin, ilk bakışta paradoksal gibi gözükken bir anlayışlarıyla karşı karşıyayız. Çünkü bir taraftan onlar kozmik bir hapishane olarak gördükleri maddi evreni kötüleyip dışlamakta, diğer taraftan ise bu hapishanenin varlığını ve devamını evrendeki kendi tutsaklıklarının devamına bağlamaktadırlar.

Ancak Gnostik bakış açısına göre bu bir çelişki değildir. Zira Gnostik gelenek, yeryüzü ve beden hapishanesinde tutsaklık yaşantısı süren ışık unsurlarının ilahi bir takdir gereği bu konumda olduklarını var saymaktadır. Nitekim çeşitli metinlerde, tutsak olan ruhun bu durumdan oldukça rahatsız olduğu ve kendi isteği dışında

tutsaklığa mahkum edildiği anlatılır.¹⁷ Ancak Gnostisizme göre ışık varlıklarının bu tutsaklığı boşuna değildir. Bu tutsaklık vesilesiyle bir yönden kötülük ve karanlık tanımlanıp, bunun ışık ve iyilikten farkı gözler önüne serilirken, diğer yönden kötü güçlere hadleri bildirilecek, kötüler alt edilecek ve gerçek iktidar alanı olan iyilik ve ışık aleminin üstünlüğü vurgulanacaktır. Nitekim Sabii kutsal metni *Ginza*'da ağlayıp haykıran ruha ilahi alemde şöyle seslenilmektedir: "Ey ruh ... Asi yılan, kanun tanımayan yılan senin tarafından zincirlenecek. Ejderha senin tarafından zincire vurulacak. Kötü varlık olduğu yerde katledilecek. Gücüne kimsenin güç yetiremediği karanlık kralı senin tarafından bağlanacak."¹⁸ Yine *Ginza*'ya göre yeryüzü hapishanesinin kötü yöneticisi canavar Ur, "benden daha güçlü daha üstün ve kuvvetli olan var mı?" diye meydan okuduğunda, bir başka kötü varlık olan Ruha onu uyarır ve şöyle der: "Senden daha güçlü olan ve gücü senin bütün dünyalarından üstün olan birisi var. Seninkinden çok daha geniş olan bir dünya var. Orada kudretli varlıklar yaşar. Kudretli yüce varlıklar orada yaşar ve onların şekilleri bütün dünya varlıklarından daha parlaktır."¹⁹

Heterodoksal akımlar, etraflarını kuşatan baskıcı güce karşı mücadelelerini de genellikle pasif mücadele yöntemiyle sürdürmeyi yeğlerler. Zira onlara göre saldırganlık, agresiflik, şiddet ve kaba güç, ancak hakikat ve kurtuluş bilgisine sahip olmayan kötülerin özellikleridir. Kötü güçler, ruhsal açıdan eksikliklerini ve acizliklerini ancak kaba kuvvet ve baskı ile kapatmaya ve iyileri tutsak edip onlara karşı şiddet uygulamak yoluyla tatmin olmaya çalışmaktadırlar. Ancak onların bu baskıcı tavırları sonuçta başarısız olmaya mahkumdur ve iyiler mutlak şekilde bu hapishane hayatından kurtulacak, özgürlüklerine kavuşacaklardır. Örneğin Gnostik literatürde, yeryüzünün hegemonyal yöneticilerinin acizlikleri ve tutsak ruhlar üzerindeki iktidarlarının gerçekte başarısızlığa mahkumiyeti, Havva ve Norea'ya tecavüz hikayesinde olduğu gibi çeşitli mitoslarda metaforik olarak sıkça dile getirilir. Arkonların Tabiatı

¹⁷ "Ben (ruh) ... şöyle diyeceğim: Aranızda ben ne günah işledim? Ben aranızda ne günah işledim ki siz beni aldattınız ve aranızdan uzaklaştırdınız? Siz beni yaşadığım mekandan tutsak olarak aldınız, beni kandırdınız ve babalarımın evinden beni uzaklaştırdınız." (*Ginza der schatz oder das grosse Buch der Mandaer übersetzt und erklärt*, tr. M. Lidzbarski, Göttingen, 1925, s.506). Maniheizt Turfan metinlerindeki benzer yakarış ifadeleri için bkz. Jonas, *The Gnostic Religion*, s.58.

¹⁸ *Ginza*, s.507.

¹⁹ *Ginza*, s.82.

başlıklı Gnostik metne göre, yeryüzü yöneticileri olan arkonlar, yeryüzü hapishanesindeki tutsak, ancak gerçek varlıklarının bilincinde olan ruhları temsil eden Havva (Eve) ve Norea'ya tecavüz ederek onlar üzerinde güç sahibi olduklarını kanıtlamaya çalışırlar. Fakat arkonlar, bu arzularına yalnızca görünürde sanal olarak kavuşurlar. Zira, metne göre, Havva ve Norea, kötü güçler kendilerini ele geçirmek üzere saldırdıklarında, gerçek benliklerini hemen bir ağaca aktarırlar ve geride yalnızca boş bedenlerini bırakırlar. Kötü güçler bedenlere sahiplenirken onlar uzaktan kötü güçlerin aptallıklarına ve gerçekte ne kadar güçsüz ve aptal olduklarına bakıp güleler.²⁰

Benzer şekilde, Sabii literatüründe de yeryüzündeki gücü temsil eden kötü varlık Karanlık Kralı, bütün o kaba kuvvet ve şiddetine rağmen, gerçekte bir aptal, akli karışmış bir sersem olarak nitelenir. Zira onun bütün güç ve kuvvetine rağmen, gerçekten, gerçek bilgiden habersiz olduğu; bütün dünyalarda olup biten şeyleri bilse de doğru ve gerçeğin farkında olmadığı vurgulanır. Nitekim bu aptallığı nedeniyle ki o, kendisini en üstün görmektedir.

"Fakat o (Karanlık Kralı) aptaldır, akli karışmış bir sersemdir. Onun fikirleri birbirine karışmıştır. Her ne kadar bütün dünyalarda olan şeyleri bilse de o, ne ilk olanı ne de son olanı bilir."²¹

"O kendi kendine düşündü, kendi aptal kalbinde mütalaa etti ve şeytânî zihninde planladı. Ayağa kalktı ve sonsuzca uzanan karanlık dünyalarına baktı. Kibirlendi, kendini üstün gördü ve şöyle dedi: 'Benden daha güçlü olan kimse var mı?'"²²

Kısaca, Gnostik geleneklere göre gerçek ve sürekli olan güç ve iktidar, kendileri tarafından savunulan iyiliğin iktidarındır; dolayısıyla mevcut yaşamdaki kötülerin güç ve iktidarı geçici ve sanal bir iktidardır. Esasen, iyiliğin ve gerçek iktidarın tanımlanabilmesinin yolu, aslında hiçliği, cehaleti ve yokluğu temsil eden kötülüğün varlık kazanıp bilinmesinden geçmektedir. Dolayısıyla, yeryüzü ve beden hapishanesinin tanımlanıp yeryüzü yöneticilerinin güç ve iktidar iddialarının dile getirilmesi ve ruhun buradaki tutsaklığının vurgulanması, hapishane ve onun gerçekte güçsüz

²⁰ *The Hypostasis of the Archons*, tr. R.A Bullard, B. Layton, *The Nag Hammadi Library in English*, ed. J.M. Robinson, Leiden 1988, ss.162vd.

²¹ *Ginza*, s.278.

²² *Ginza*, s.279.

ve iktidarsız yöneticilerinin deşifre edilmelerine, buna karşılık gerçek varlık ve iktidar alanının ortaya konulmasına yöneliktir.

Bu açıdan Gnostik geleneğin hapishanesi, bir bakıma Foucault'nun hapishaneleriyle örtüşmektedir.²³ Herkesin üzerinde işleyen bir iktidarın hemen her gün üretilmekte olduğunu düşünen Foucault, kurumlarıyla bütün toplumsal yapının adeta büyük bir hapishane olduğunu ileri sürmekte ve sürekli bir gözlem eşliğinde terbiye etme mekanları olan hapishanelerin aslında suçsuz insanları tanımlamanın bir aracı olduğunu düşünmektedir. Benzer şekilde Gnostik geleneklere göre de yeryüzü ve beden hapishanesi, asıl güç alanı olan ilahi ışık aleminin tanımlanmasının bir aracı olarak iyi-kötü mücadelesinin aktif karşıtlık döneminde üretilmiştir. Benliğin gözetim altında tutulması ve terbiye edilmesi mekanı olarak görülmekte olan yeryüzü ve beden hapishanesinde benlik, kendisini bedene ve yeryüzüne bağımlı kılan her türlü istek ve arzudan uzak durmak, asıl güç ve iktidar alanı olan ilahi ışık aleminin ve bu alemin üstün varlığı olan yüce tanrının farkında olmak ve bu hapishane-neden kurtulmak için çaba sarf etmek durumundadır. Bu nedenle, Gnostisizmde, tutsak olan benliğin, ilahi alemde gelen kurtuluş çağrılarına cevap vermesi ve kendisine gelen kurtarıcının (redeemer'ın) sesine kulak vermesi motifi önemli yer tutmaktadır.

Sonuç olarak heterodoksi, toplumsal baskıya teolojik ve sosyolojik boyutta bir karşı duruşu ve başkaldırıcı ifade etmektedir. Bu başkaldırı, heterodoksal akımların, içe kapanmacı esoterik cemaat anlayışları ve dinsel literatürdeki metaforik, simgesel anlatımla dile getirilen pasif direniş yöntemiyle ifade edilmektedir.

²³ M. Foucault, *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*, tr. A. Sheridan, Penguin Books 1977.